

DERSAADET'TE EMEK

Netice-i Sa'y ve Kayınvalide

Mehmet Tahir

Hazırlayan: Çimen Günay-Erkol

ISBN: 978-605-7600-71-4

Hazırlayan: Çimen Günay-Erkol

Editör: Şenol Topcu

ŞELÂLE OFSET

Fevzi Çakmak Mah. Hacı Bayram Cad. No: 22 Karatay / Konya

MATBAA SERTİFİKASI: 13361

Konya, Ekim 2019

PALET YAYINLARI

Mimar Muzaffer Cad. Rampalı Çarşı No: 42 Meram / Konya

Tel. 0332 353 62 27

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINCI SERTİFİKASI: 44040

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ: Evin İçinde ve Dışında Emek.....	5
NETİCE-İ SA'Y.....	17
KAYINVALİDE.....	37
Netice-i Sa'y (Sadeleştirme).....	47
Kayınvalide (Sadeleştirme)	67
TIPKIBASIMLAR	77

ÖN SÖZ

Evin İçinde ve Dışında Emek

Bu kitap, Rüşumat Emaneti Muhasebe Kalemî Kâtibi Mehmet Tahir Efendi tarafından kaleme alınan iki hikâyeden oluşmaktadır. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Mehmet Tahir'in izini memuriyet hayatı nedeniyle bürokratik kayıtlardan sürebiliyoruz. Dr. Deniz T. Kılınçoğlu, “İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Üç Örnek” başlıklı makalesinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki kayıtlara dayanarak Mehmet Tahir'in 1911'de emekliye ayrıldığını belirtmektedir (Kılınçoğlu 252-253). Mehmet Tahir'in imzasını taşıyan *Teshil-i Teehhül* (Evlenmeyi Kolaylaştırma) (1893 M, Mahmud Bey Matbaası), *Netice-i Sa'y* (Emeğin Sonucu) (1895 M, Mahmud Bey Matbaası) ve *Kayınvalide* (1896 M, İstapan Matbaası) adlı üç kitap bulunmaktadır.

Millî Kütüphane kayıtlarına göre, Mehmet Tahir'in adını taşıyan en eski tarihli kayıt, Mahmud Bey Matbaası'ndan çıkma *Teshil-i Teehhül* (Evlenmeyi Kolaylaştırma) adlı kitaptır (1893 M, Mahmud Bey Matbaası). *Teshil-i Teehhül*, iki yakın arkadaşın evlilik üzerine konuşmalarına dayanan bir romandır; olay örgüsü, uzun bir süre görüşmeyen iki arkadaşın karşılaştıklarında ayrı geçirdikleri zamanda olup biteni birbirlerine aktarmalarına dayanır. Mehmet Tahir, bu iki arkadaşın dertleşmelerine, kadın ve erkeğin kamusal ve özel hayattaki yerleri, birbirleri ile nasıl ilişki kurmaları gerektiği, çalışma hayatları, evliliğin nasıl olması gerektiği gibi konuları dahil eder ve satır aralarında, evliliğin neden gerekli olduğuna ilişkin bir tartışma yürütür.

1311'de (1895 M, Mahmud Bey Matbaası) kitap olarak yayımlanan *Netice-i Sa'y* (Emeğin Sonucu) adlı hikâyede, İstanbul'a kimsesiz ve yoksul biri olarak gelen ve büyük bir gayretle hayata sıfırdan başlayan bir gencin yaşamından kesitler sunulmaktadır. Mehmet Tahir, bu genci örnek göstererek “emek” konusunda okurlara öğütler verir; çok çalışma, sabır gösterme ve girişimci ruhla

hareket etme gibi temalar çerçevesinde ve Osmanlı iktisadi ahlâkı doğrultusunda bu gençteki dönüşümü değerlendirir. 1312’de (1896 M, İstevan Matbaası) kitap olarak yayımlanan *Kayınvalide*’de ise, oğlunu kendi seçtiği bir genç kıza evlendiren bir annenin, gelinini özellikle çirkin kızlar arasından seçmesi, ancak oğlunun tatlı dilli bu kıza baştaacı etmesi üzerine, kızı evdeki çeşitli gündelik işlerin hizmetçisi olmaya zorlayamayacağını anlayınca evi terk etmesi anlatılır. Evin içindeki çatışma, “ev içi emek” tartışmasını da beraberinde getirir.

Kimsesiz ve beş parasız bir delikanlının Arap limanlarından gelen bir gemiden inerek karaya ayak basmasıyla başlayan *Netice-i Sa’y*, İstanbul sokaklarında gelişir ve mutlu sonla biter. İsimsiz genç önce dilencilik yapar, sonra su satar, daha sonra da camii avlusunda mektup yazıcılığına başlar ve buradan yükselir. Bu işlerin her biri farklı bir semtte başlar ve gelişir. Hikâyenin sonunda, genç adam, başladığı sıfır noktasından fersah fersah ileriye gitmiştir. *Netice-i Sa’y*, sadece emek konusunda öğütler veren bir metin değil, aynı zamanda sosyal bir olgu olarak fakirlik/zenginlik ikiliğini değerlendiren ve toplumsal iyiliğin karşısına bireysel çıkar fikrinin nasıl yerleştirilebileceğini de tartışmaya açan bir metindir. *Kayınvalide*’de ise emek tartışması evin içinde gerçekleşir; bu hikâyede de otuz yaşına gelmiş ancak hâlâ evlenmemiş gencin adı verilmez. Annesine kendisine uygun bir eş aramakta gönülsüz davrandığı için veryansın eden genç adam, gün gelip annesi gerekli görüşmeleri yapıp özellikle çirkin kızlar arasından bulup seçtiği eşini karşısına çıkarınca hiç itiraz etmeden evlilik birliğini gerçekleştirir. Daha sonra da eşine muhabbetle bağlanır; ancak bu durum *Kayınvalide*’nin evin içindeki iktidarını tehlikeye sokar. Hikâye bu iktidar çatışmasını işler ve *Kayınvalide*’nin pişmanlığı ile son bulur.

Arka arkaya yayımlanan bu iki kitabın, evin içinde ve dışında, emek ve adalet gibi konular üzerinde durması bir rastlantı değil. 1853 Ekim’inden-1856 Şubat’ına kadar süren Kırım Savaşı’nın ardından, Osmanlı’nın tarım ürünlerine duyulan ilginin artmasıyla birlikte yakalanan olumlu atmosferde, devletin içine düştüğü zorlukların “çalışma” ile aşılabacağı mesajı veren edebiyat metinleri diğer metinlere kıyasla daha da görünür olmuştur. İlk örneklerini Ahmet Midhat

Efendi'de bulabileceğimiz bir “ekonomi politik” tartışması alevlenmiştir ve bu tartışma, edebiyata sirayet etmiştir. 1870'lerde “Târik-i Ma'îşet” (Geçim Yolu) başlığı altında geçim yollarından bahseden, “Teâ'vün ve Tenâsur” (İşbirliği ve Dayanışma) başlığıyla bir hikâye de yayımlayan Ahmet Midhat Efendi, 1879'da *Ekonomi Politik, Sevda-yı Sa'y ü Amel, Teşrik-i Mes'âî, Taksim-i Mesâ'î* gibi iktisat üzerine olan yapıtlarını ardarda yayımlar ve emek tartışmasına damga vurur.

İlk tartışmalar bir iktisat meselesi olarak açılrsa da iktisat çok velud bir konu olduğu için, bu konuya eğilen diğer yazarların katkılarıyla, her yöne genişler. Yazarlar toplumsal iş bölümünün ve dayanışmanın öneminden, bireyciliğe, tasarrufa, insanlar arasındaki sosyal eşitsizliklerden fakirlik karşısında alınması gereken önlemlere, moda ve tüketim kültüründen memuriyet hayatına ve girişimcilik konusuna kadar pek çok farklı konuya uzanırlar. Fakir oldukları için fuhuşa itilen genç kızlar (Halit Ziya'nın 1886-87'de tefrika edilen *Sefile*'sini hatırlayalım) veya öksüz, yetim, başboş kalmış genç erkekler (Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Öksüz Turgut*'u 1908-9) edebiyat metinlerinde görünür olur ve hayır işlerini iktidar stratejisinde merkezî bir konumda tutan Abdülhamid rejiminde, (1876-1909) edebiyat da nasıl bir refah sisteminin Osmanlı için adil ve meşru olacağı tartışmasına katılmaya gayret gösterir.

Prof. Dr. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914* başlıklı kitabında, kummuş olduğu refah sistemiyle kendisini yoksulun yegâne koruyucusu olarak sunan Sultan Abdülhamid'in bu yolla iktidarna meşruiyet kazandırdığını belirtir. Özbek, güvenlik nedeniyle Yıldız Sarayı'nın yüksek duvarları arkasına sığınmış olan Abdülhamid'in dış dünyayla sembolik bir dil üzerinden iletişim kurmak durumunda kaldığını Selin Deringil'e referansla aktarır (Özbek 35). İktisat tartışmalarından ve Abdülhamid rejiminin ilgili gündeminden etkilenmiş bir yazar olan Mehmet Tahir de *Netice-i Sa'y ve Kayınvalide* adlı hikâyeleri ile ekonomipolitik ve emek tartışmalarına katılır.

Mehmet Tahir, bu kitapları yayımladığı yıllarda, Rüşumat Emaneti Muhasebe Kalemî Kâtibidir (Gümrük İdaresi Muhasebe Yazı İşleri Memuru). Doç. Dr. Ömer Karaoğlu, *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme* başlıklı kitabında, Kazanlı bir Türk olan ve 1909'da kısa bir süre Rüşumat Emaneti'nde çalışan Musa Mehmetcanoğlu Akyığıtzade'nin Mekteb-i Harbiye matbaasında basılan "İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat" (1316/1900) adlı yapıtını konu edinir. Bu yıllarda, Akyığıtzade ile Mehmet Tahir'in yolları Rüşumat Emaneti'nde kesişmiştir; yardım faaliyetleri, iş, emek, tasarruf konularına eğilen aydınlar için bu Gümrükteki memurluğun bir buluşma noktası olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı Müellifleri'nin Yazarı Mehmet Tahir (vefatı 1925); Menemenlizade Mehmet Tahir (1893'te Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Müdürüdür vefatı 1903); Kadızade Mehmet Tahir (d. 1825 Osmanlı Şeyhülislamı); Malumatçı Mehmet Tahir (1898 *Malumat* gazetesi sahibi gazeteci, matbaacı, yayıncı); Binbaşı Mehmet Tahir (vefatı 1940) ve Mehmet Tahir Münif Paşa (1893'te eski Maarif Nazırı, 1830-1910) gibi Osmanlı tarihine damga vurmuş isimlerle aynı adı paylaşan Mehmet Tahir, aynı kalemde çalışan bazı başka memurlar gibi iktisat konusuna önem vermiş ve bu konuları ele almak istemiş, ancak teorik tartışmalar yerine, Ahmet Midhat etkisiyle olsa gerek, halkın anlayabileceği, basit ve gündelik hayattan örneklerle dolu kurmaca metinler ortaya koymayı tercih etmiştir. Prof. Dr. Sema Uğurcan, "Ahmet Midhat Efendi ve Elinden Tuttukları" başlıklı yazısında, gençken Ahmet Midhat Efendi'yi okuyarak okuma alışkanlığı kazanan, ilk yayınlarını onun eliyle yapan ve daha sonra da onun tesirinde hareket eden yazarlara değinir. Mehmet Tahir örneği, Ahmet Midhat etkisinin edebiyat çevreleri dışına da taşıdığını gösterdiği için dikkate değerdir.

Mehmet Tahir, *Netice-i Sa'y*'da Arap limanlarından kalkan bir gemi ile İstanbul'a ayak basan, kimsesiz bir genç erkeği merkeze alarak, *Kayınvalide*'de ise eşinin evinde köle yerine konan genç bir kadının kayınvalidesine gösterdiği tepkiye yer vererek adalet, sa'y (emek), sebat (kararlılık) ve kanaat (gözütokluk) mesajları veren

hikâyeler kaleme almıştır. Yazarının edebiyatçı kimliğine sahip biri olmaması nedeniyle kanonik metinlerin dışında kalan bu hikâyeler, edebiyat tarihlerinde yer bulmamış, yazarı da ön plana çıkmamıştır. Hatta bu hikâye kitapları Millî Kütüphane kayıtlarına, yanlışlıkla, İkinci Abdülhamid'e ekonomi-politik dersleri verecek kadar donanımlı olan ve sık sık Saray'a çağrılıp görüşleri sorulan Mehmet Tahir Münif Paşa'nın adıyla kaydedildiğinden, yazarı tarihten silinmiştir.

İlk defa Latinize edilerek kitap formunda biraraya getirilen bu iki hikâye, dönemin iktisat tartışmalarının canlı birer tanıklığını sunmaktadır. Evin içinde ve dışında emek tartışmasının edebiyat aracılığı ile yürütülmesinin Mehmet Tahir'in kaleminden çıkan sonucu, aile birliğinin neye dayalı olarak kurulması gerektiği, paranın nasıl kazanılması ve idare edilmesi gerektiği gibi konularda gençlere yol göstermek olmuştur. *Netice-i Sa'y*, meselenin sadece çalışkan bir ruha sahip olmak değil, paranın azını harcamakla yetinip kalanını sermaye yapmak, yeni iş fikirleri bulmak, kanaatkâr ve azimli olmak olduğunu hatırlatır; *Kayınvalide*, evlilik birliğinin sağlamlığında eş seçiminin önemini vurgular ve evin içindeki iş bölümü konusundaki tartışmalarının aileye dramatik etkilerini konu edinir.

Mehmet Tahir, *Netice-i Sa'y*'da dilencilikten para kazandığını gördüğü hâlde bu mesleği sürdürmeyen, kişisel rahatı için değil, kazancını büyütmek için emek harcayan, kazancının kendisine yeten kısmından fazlasıyla kendisinden yoksul olan başkalarına da yardım eden genç erkek karakterini, hikâyenin sonunda (on iki yıl geçmiştir) bir aile reisi olarak taltif eder. Böylece, Osmanlı iktisadi ahlâkının temelini oluşturan yardımlaşma unsurunu da yüceltir ve delikanlıyı bir aile babası rolüyle ödüllendirmek suretiyle, toplumun ve ailelerin ayakta durması için emeğin ve yardımlaşmanın ne kadar temel bir unsur olduğunu da vurgulamış olur. *Kayınvalide*'de yine aile birliği kilit bir konumdadır; eşin seçiminde güzellik/çirkinlik kriterinin ne anlama geldiği, annenin iktidarını kaybetmemek için çirkin bir kızı gelin olarak görmek istemesi üzerinden tartışılır. Anne oğlunu çirkin bir kızla evlendirmek, böylece evin işlerini ona hiç başkaldırmadan yapacak bir gelin sahibi olmak istemektedir. İsteddiği türde bir kız

bularak amacına ulaşsa da oğlu ile gelini arasında gelişen muhabbeti ve genç kızın baş kaldırmasını engelleyemez ve evi terk etmek zorunda kalır. Mehmet Tahir, böylece, ailenin adaletli emek üzerine kurulu olması gerektiğinin altını çizer.

Aile, bu hikâyelerde, toplumun küçük ölçekteki bir yansıması olarak ifadesini bulur. *Netice-i Sa'y*'da kimsesiz delikanlı İstanbul'a ayak basar basmaz Bab-ı Ali Caddesi ve Ebussuud Caddesinde taraflarında bir süre gezinir; ilk gecesini sokaklarda, viranelerde aç karnına geçirir ve yolları bilmediği için biraz da şansın yardımıyla dilencilik yapabileceğini düşünürken Divanyolu'na çıkar. Karşılaştığı kişiler ekseriyetle "İnayet ola!" (Allah versin!) diyerek onu görmezden gelirler. Bir buçuk iki saat boyunca on beş, yirmi kişi onu geri çevirir; ancak, sonunda, bir kişi ona az da olsa para verir. Mehmet Tahir, duyarsızlığa rağmen bu azıcık paranın bile yeni bir işe sermaye olmak üzere değerlendirilebilecek olmasına vurgu yapar; delikanlı açlığını tamamen gidermektense, nefsini köreltecek kadar yemek alıp kalan parayı değerlendirmeye çalışır. Bu tercihin, daha genişletilerek bir kalkınma hamlesine dönüşebileceği sezdirilmektedir.

Benzer şekilde, *Kayınvalide*'nin merkezindeki aile de, ayakta kalması için uğraş verilen Osmanlı devletinin bir metaforu olarak düşünülebilir. Daha iyi bir gelecek kaygısı ile aile kurma zamanının geldiğini hisseden genç bir adam, annesinden müstakbel eşini bulmak için yardım ister. Ancak, annesinin amacının, gelinin kendisine mutlak itaatini sağlamak olduğundan habersizdir. Gelini ancak nikah gerçekleştikten sonra görür. Annesi korkutucu derecede çirkin bir genç kızı seçmiştir. Ertesi sabah anne bir yandan oğluna seçtiği kızı nasıl bulduğunu sorarken öte yandan genç kıza evde yapması gereken işleri sıralar ve kendi otoritesini hissettirir. Kayınvalide'nin fevri tutumu, genç kızı isyan ettirir; gelin, bu eve bir cariyeye olarak gelmediğini, evin üyelerinden biri olduğunu tepkili bir şekilde söylemek zorunda kalır. Bu çekişme çerçevesinde de Mehmet Tahir, adil bir emek politikası gözetilmedikçe aile ve toplumun ayakta durmasının zorlaşacağına vurgu yapar.

Netice-i Sa'y'da dilencilikten kazanılan paranın Göztepe suyu satma işine devredilmesiyle delikanlının hayatında yeni bir sahne açılır; delikanlı, buradan kazandığı paranın da çok azını ihtiyaçları için harcıyıp kalanıyla kendisini yükseltecek bir yatırım yapmaya çalışır. Ancak belli bir miktarı aşan bir kâr elde edildiğinde, kendisine yatacak daha güvenli ve sıcak bir yer arayabileceğine kanaat getirir ve bir oda tutar. İlk günlerde hiç eşyası yoktur; tahta üzerinde yatar. Ama toprak üzerinde yatmaya alışkın olduğundan, bir odasının olmasını ve tahta üzerinde uyumayı bir zenginlik olarak görmektedir. Su satma işiyle birlikte, delikanlı İstanbul'un sokaklarını, hangi saatte nerenin kalabalıklaştığını biraz daha iyi öğrenir ve kendisini bir satıcı olarak geliştirir.

Delikanlı, odasına eşya alabilecek zenginliğe eriştiğinde, artık yavaş yavaş bir başka mesleğe geçmeye de hazırdır. Bir yazı takımı ile kâğıt satın alarak Yeni Camii önüne gider. Beş altı sene sürecek olan bu arzuhâlcilik, hikâyedeki son duraktır. Buradaki başarısı, genç delikanlıyı görece daha iyi ve zengin bir hayata ve bir aileye kavuşturur. Mehmet Tahir, az kazanırken bile delikanlının kendisinden kötü durumdakilere yardım ettiğini, zor durumdakileri “İnayet ola!” diye başından savmak yerine onlara elinden geldiğince destek olduğunu özellikle vurgular.

Dilencilik yaptığı zamanlarda Divanyolu'nda şık giyimli beylerden “İnayet ola!” lafını işiten delikanlının, kendi güç koşulları içinde para kazandığında açlığını köreltecek kadar yemek alarak, kendisi zor durumdayken bile ondan daha zor durumdakilere yardım etmesi, Mehmet Tahir'in eleştirisinin temelini oluşturur. Bireysel çıkarların öne geçtiği, toplumsal birlik duygusunun ve düşüncesinin sekteye uğradığı bir atmosferin çöküşe hizmet edeceğinin, doğru olanın emek ve gayret göstermek ve yardımlaşmak olduğunun altı çizilir. Sonuç olarak, İstanbul'a geldiğinin üzerinden on iki sene geçtikten sonra, bir aile babası olarak geçimini sürdüren, işinde gayret göstermeye devam eden bu delikanlı, bir girişimcilik başarısı olarak Dersaadet'in emek coğrafyasında yerini alır.

Kayınvalide'de ise, geniş bir zaman dilimi konu edilmediğinden, okurlar bu şekilde bir gelişmeye tanık olmaz. Evliliğin gerçekleşmesinin hemen ertesinde, gelin ve kayınvalide arasında geçen kavgedan sonra kayınvalide oğluna “Demek bu evin hanımı senin zevcenmiş, öyle mi?” diyerek evden ayrılır ve genç çift annelerinden haber alamadıkları gibi nereye gittiğini de bulamazlar. Hikâyenin sonunda (beş yıl geçmiştir) ellerine bir mektup geçer. Bu mektupta kayınvalide ölmek üzere olduğunu ve yaptığı hatanın farkına vardığını söylemektedir. Nikâhta keramet vardır lafının doğruluğunun, oğlunun evliliğiyle bir kez daha kanıtlandığını ifade eden kayınvalide, beş senedir hizmetçilik ederek geçinmek zorunda kaldığını söyleyerek, oğluna eşiyile mutlu olmasını, onu da unutmamasını dilediğini iletir. Emek sömürüsü yapmak istemiş, ama sömürülen, gurbette hizmetçilik etmek zorunda kalan kendisi olmuştur.

Netice-i Sa'y'ı “sa'y etmeksizin mazhar-i refah olmak emelinde bulunanlar insan ıtlakına seza olmayanlardır,” ve “dünyaya gelmek çalışmak içindir çalışmak olmasa idi insanlar dünyaya gelmezlerdi” gibi özlü sözlerle veya Necm suresi 39. Ayeti gibi “Leyle lil-insani illâ mâ se'â” (ve gerçek şu ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur) göndermelerle süsleyen Mehmet Tahir, yoksulluğun şehirde bir kader olmaktan çıkabileceğini göstererek, emek verilirse başarılmayacak bir şey olmadığına vurgu yaparak ve Allah'a sığınarak gayret göstermenin ve az ile yetinmenin önemini hatırlatarak iktisadi çabanın tutumlu ve düşünceli bir ahlâkla birleşmesi gerektiğini göstermiş olur. *Kayınvalide*'de ise, bu ahlâkın aile içinde de kurulmuş olması gerektiği vurgulanır. Hak yiyerek, başkalarının emeği üzerinden iktidar sağlayarak yaşamak olumsuzlanır; bunun ortaya çıkaracağı kötü sonuçların altı çizilir. Anne gibi genelde kutsallıkla çerçevelenen bir figürün dahi, emek, adalet, ahlâk gibi konularda hatalı davranışlar sergileyebileceği, gençlerin mutlu bir aile yuvası tesis edebilmek için dikkatli ve adaletli düşüncülerinin ve davranmalarının gerekliliği vurgulanır.

Fakirlik nedeniyle suçla itilen, fuhuşa sürüklenen, kimsesiz kaldığı için felaketten felakete sürüklenen karakterleri merkeze alarak okurlar üzerinde dramatik bir etki yaratmayı amaçlayan yazarlardan farklı

olarak Mehmet Tahir, olumlu örneklerle ilerlemeyi, iktisadi liberalizm tartışmalarının yapıldığı bir dönemde, insanî değerleri ve yardımlaşmayı hatırlatmayı, bireysel çıkarların ve kâr etme çabasının toplumsal ilişkilerden bağımsız düşünülmemeyeceğinin altını çizmeyi tercih etmiştir. Ev içindeki sömürüye dikkat çekmesi de öncü bir hamledir. *Netice-i Sa'y*'ın sonunda delikanlının bir aile çatısı altında mutluluğa kavuşması, *Kayınvalide*'nin sonunda da aile birliğini tehdit eden annenin pişmanlığa kapılıp yaptığı hatayı anlaması, emek ve adalet konusundaki hassasiyetin toplumda sistematikleştirilmesi gerektiğini vurgular. Böylece Mehmet Tahir, toplumu ve ülkeyi ayakta tutacak düzenin nasıl olması gerektiğini de göstermiş olur.

Mehmet Tahir'i konu eden makalesi ile bu kitabın yolunu açan ve *Teshil-i Teehhül'e* Princeton Üniversitesi Kütüphanesi'nden ulaşmanı sağlayan Dr. Deniz T. Kılınçoğlu'na, çevirilerin kontrolünde desteğini esirgemeyen Dr. Güneş Sezen'e, bu kitabın her aşaması ile ilgilenen Şenol Topcu'ya ve Palet Yayınları'na teşekkür ederim.

Kaynakça:

- Karaoğlu, Ömer. *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme: 19. Yüzyıldan Portreler-Olaylar-Belgeler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Kılınçoğlu, Deniz T. "İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndan Üç Örnek." *İktisat ve Diğer Bilimler*. Derleyenler: Çiğdem Boz, Kaan Öğüt ve Ahmet Deniz Bozkurt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017. 231-266.
- Mehmet Tahir. *Netice-i Say*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1311 (1895 M).
- Mehmet Tahir. *Kayınvalide*. Dersaadet: İstapan Matbaası, 1312 (1896 M).
- Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Uğurcan, Sema. "Ahmet Midhat Efendi ve Elinden Tuttukları." *Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar*. Hazırlayanlar: Nükhet Esen, Erol Köroğlu. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2006.